

«ФІЛОСОФИ СПІЛКУВАННЯ» ТА ІДЕЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті зазначається, що для сучасного філософського дискурсу проблема персональності є вельми нагальною, свідченням чого є, зокрема, семантичне різноманіття термінів, що тематизують проблему особистості. Зазначається, що на зламі 19-20 ст. формується нове, відмінне від попереднього, бачення людської самості – воно вибудовується не на основі самовизначення, а передбачає рефлексивне самовідношення, яке опосередковується присутністю «значущого іншого». Водночас акцентується увага на спільності моменту рефлексивності для мислення обидвох епох. Варто додати, що зазначена значущість не може міститися лише в межах мого смислового горизонту, а має виходити за його межі. А це означає, що здійснюється перехід від принципу суб'єктивності до принципу інтерсуб'єктивності. Значущості набуває не моя суб'єктивність, а її зустріч з іншою суб'єктивністю. Основою визнання значущості іншого стає ситуація «злиття горизонтів», принципова можливість досягнення взаєморозуміння. У цьому сенсі людська суб'єктивність бачиться не чимось таким, що має бути досягнута самостійно, вона постає принципово діалогічним феноменом.

Ключові слова: особистість, персональність, рефлексивність, самовідношення, «філософи спілкування», діалог, інтерсуб'єктивність.

Постановка проблеми. Для сучасного філософського дискурсу, як західного так і вітчизняного, поняття особистості є значущим. Доказом цьому слугує різноманіття значень, які містить в собі зазначений термін. Варто, навіть, говорити про систему понять особистості, адже під останнім розуміється і ідентичність, і єдність свідомості, і суб'єкт, і відповідальність, і свобода тощо. В цьому контексті постає питання визначення змісту модерних та постмодерних тлумачень поняття особистості. Подібне розрізнення, у свою чергу, слугуватиме методологічним підґрунтям як для більш глибокого розуміння, зокрема, політичних дискусій про значення прав людини та принципу людської гідності, так і для кращого засвоєння матеріалу відповідної соціально-гуманітарної тематики в навчальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Очевидно, що література, присвячена дослідженню проблеми особистості є дуже об'ємною та різноманітною в залежності від тематизації того чи іншого аспекту дослідження. Нам би хотілося виділити спільний доробок статей німецьких та російських науковців за редакцією М. Плотнікова та А. Хаардта [6], де, окрім всього, з'ясовуються історичні й теоретичні витоки поняття особистості, розглядаються основні моделі персональності. Серед вітчизняних дослідників заслуговує на увагу тематика бачення персональності крізь призму її ідентичності, представлена Є. Бистрицьким [2], а також збірник праць українських науковців, присвячений проблемі людини в сучасному цивілізаційному процесі [4].

Мета статті. Нашою метою є спроба порівняльного аналізу підходів бачення феномену особистості представниками модерного періоду в розвитку західної філософії та тією філософською традицією початку 20 сторіччя, що представлена «філософами спілкування», уособленням якої постають імена Мартіна Бубера, Ойгена Розеншток-Хюсі, Михайла Бахтіна.

Виклад основного матеріалу. Звернення до творчого, діяльного начала людської самості, що є відображенням розвитку сучасного стану цивілізованості, знайшло свій вираз і набуло універсального значення не лише у суспільному житті, де бути людиною все частіше означає бути особистістю, бути спроможним до неповторного особистісного вчинку, а і в науках – психології, соціології, гуманітаристиці. Окреслене тлумачення особистості має свої історичні та теоретичні джерела, висхідним підґрунтям якого є особлива, модерна версія людини, яку зазвичай визначають як автономію індивіда, самість. Першим втіленням модерної особистості стала автономія віруючого, що була досягнута і обґрунтована протестантизмом. Поєднавши власну віру у бога безпосередньо, через слово священного

Писання, а не опосередковано через здійснення церковних обрядів, індивід здобув міцне підґрунтя своєї автономії. Ідея модерної особистості постає як проблема свободи моральних почуттів, виходить з того, що внутрішній голос є більш вагомим суддею у виборі того, як потрібно чинити. Окрім зазначеного, ця ідея денонсує будь-які ієрархічно-станові розмежування, і очевидно, що і суспільство постає реальністю, яка повністю самовизначається індивідом. Останній з його невід'ємними правами, які вочевидь є правами людської природи, стає основою соціальної реальності. Ідея, що передбачає взаємне визнання людиною людини, є водночас класичною ліберальною ідеєю. Описана ситуація є характерною для класичного періоду модерну. Але у другій половині 19 ст. бачення природи людської суб'єктивності зазнає сутнісних змін: особистість є не чимось таким, що має бути досягнута самостійно, вона постає принципово діалогічним феноменом.

Однією із філософських течій на зламі 19-20 ст., чия програма була спрямована на тематизацію спілкування, на розуміння людської природи передусім як комунікативного явища, був «діалогізм». Зазначений філософський напрямок – це певна традиція так званих «Philosophen des Miteinander» («філософів спілкування») 20-х років і пізніше, передусім, в Німеччині, але не лише в ній. Йдеться про спільний для певного кола мислителів напрям думки, яку М. Бубер назвав «діалогічним принципом», Ф. Розенцвейг – «Новим мисленням», а Бахтін – «діалогом». Важливою особливістю діалогізму є те, що останній виникає не в академічному світі, а поза ним, окрім цього, «діалогічне мислення» мало не вузькоспеціальний, а етико-філософський інтерес. Всі «діалогісти» шукають загальносвітоглядні засади по той бік того, що Бахтін називав «теоретизмом», цікавлячись різними формами людського досвіду – естетичного, пізнавального, етичного, релігійного.

Основна тема всіх діалогістів – мовлення як реальність «духу», що виникає у спілкуванні. У цьому сенсі, зокрема, Розеншток-Хюсі говорить про «соціологію» мовного спілкування («Справжнє листування не належить ані до літератури, ані до психології, ані до біографії. Воно є соціологічним документом» [7, с. 44]). Мова існує не тому, що існує суспільство, скоріше навпаки: будь-яка людська спільнота існує тому, що мова встановлює певні відносини, які, у свою чергу, уможливають висловлювання і будь-яку «різність». Мова для діалогістів – це влада, але не насильницька, а любовна, дарча, звернена до мене особисто. Я сам – це не абстрактний суб'єкт філософії, а завжди нова реальність, що виникає у відповідь на звернене до мене мовлення – матері, батька, вчителів, друзів, бога.

З огляду на певні обставини (зокрема, західна традиція діалогізму тісно переплетена з богословськими тлумаченнями суті спілкування), саме постать Михайла Бахтіна сьогодні ототожнюється з вищезазваною філософською течією.

Попри все зазначене, для кращого розуміння витоків і суті бахтінської філософської позиції слід реконструювати той культурно-історичний контекст, у якому жив і працював мислитель. На межі 19-20 ст. російська культура, як і західноєвропейська, переживала період кризи, пов'язаний з втратою людиною певних ціннісних орієнтирів, песимістичними настроями, відсутністю ідеалів. Причини такої ситуації були зумовлені як проблемами внутрішньокультурними (зміна парадигм в природознавстві, гуманітарних науках), так і соціальними (індустріальний етап в розвитку суспільств з усіма його позитивами та негативами).

Для Бахтіна, який поряд з російськими неокантіанцями виступає саме проблематизатором західної філософії, Європа і її криза – передчуття певних змін на краще, відчуття певного ренесансу, що неодмінно наступить. Переживання ситуації кризи західної свідомості розуміється російським мислителем як нагальна потреба співучасті у цьому процесі, необхідність зробити свій внесок у спільну справу. «Філософія вчинку», написана в 20-і роки 20 ст., зокрема, була своєрідною формою участі у тому, над чим розмірковувала у той час західна думка.

Бахтін, для якого загальним показником кризи культури був розрив між її об'єктивованими формами, що розвиваються згідно зі своїм іманентним законам, і реально

існуючою людиною, між «смыслами» та мотивами творчих вчинків, вбачав причини кризи в тому типі мислення, який він називав у ранніх публікаціях «теоретизмом», а пізніше «монологізмом» і «догматизмом». З точки зору Бахтіна, витоки такого типу мислення слід шукати в культурі Нового часу, всі філософські системи якої, незважаючи на відмінності, ґрунтуються на певному припущенні, згідно з яким «єдність свідомості, що підмінює єдність буття, неминуче перетворюється в одну свідомість; при цьому байдуже, якої метафізичної форми набуває «свідомість взагалі», «абсолютного я», «абсолютного духу», «нормативної свідомості» тощо» [1, с. 60].

Загальним контекстом, стратегією думки в останній третині 19 ст. і на початку 20 ст. була зміна гуманітарної парадигми. Йдеться не про те, що парадигма монологізму змінюється парадигмою діалогізму. Під гуманітарною парадигмою, що є предметом роздумів для філософії останні півтора сторіччя, починаючи з Шеллінга, розуміється перспектива історичного виміру буття, але не «історизм», тобто не такий спосіб осмислення історії, за якого діючий індивід знаходиться в стані безвідповідальності, а остання покладається на саму логіку історичного процесу. Для історизму характерне історіофілософське та соціально філософське бачення буття, тому певною мірою зазначена стратегія виглядає формою секуляризованого провіденціалізму. Для Бахтіна проблематика гуманітарної парадигми постає в більш звуженому варіанті – російський дослідник не зачіпає проблем того, як йому облаштувати суспільство загалом, якими є цілі історичного процесу. Існування зазначених проблем Бахтін не заперечує, він акцентує увагу на іншому – на вирішенні проблем взаєморозуміння, міжособистісної комунікації, які для нього еквівалентні літературній комунікації.

На наш погляд, однією із сфер застосування діалогізму як філософської концепції є галузь освіти, що безпосередньо торкається, зокрема, проблематики становлення особистості.

Будь-яке справжнє соціальне утворення, зазначає Ойген Розеншток-Хюсі, «виникає у боротьбі за спасіння конкретної людини» [7, с. 45]. Педагогіка і є такою боротьбою, зокрема. З огляду на сутнісне розмаїття людини за віковою ознакою (юнак, дорослий чоловік та людина похилого віку є «різносучасниками», хоча зовні і перебувають у спільному для всіх «природному часові астрономів» [7, с. 47]), можливість метаноміки – «граматики суспільної згоди», висхідним положенням якої є навчальне відношення між вчителем та учнем, ґрунтується на нашій здібності створювати послідовність часових форм за допомогою певного переносу знань. Якби цієї сутнісної часової відмінності не існувало, втратила б сенс сама вимога чомусь навчати, не існувало б спадкоємності. Навчання через бесіду і є формою проникнення молодшого у час старшого. Історично таке уявлення про час виникає разом з християнством, на відміну від якого антична думка не помічає часового моменту у процесі навчання, вона живе уявленням про відсутність для мислення будь-якого часового виміру. Тому для неї ідеальною думкою є та, що вимагає щонайменшого часового відрізка. За цієї схеми вважається прийнятним, що учень і вчитель можуть володіти однаковими думками. Протилежний погляд ґрунтується на презумпції нерозуміння. І тому «благо навчання вимірюється кількістю непорозумінь, які вдалося усунути» [7, с. 50]. Тому навчання завжди є результатом зусиль як вчителя, так і учня, вони мають спільний досвід, але рухаються в протилежних напрямках. Один вчить, інший навчається. «Виховання і навчання завжди були поверненням, рухом у зворотному напрямку» [7, с. 52]. Ми намагаємося проникнути в час, що передував нашому народженню, але так само – у час, що слідує за смертю. Йдеться, зазначає мислитель, про творення часу, «тіла часу», що тягнеться від періоду, що передував народженню, до того, що станеться після смерті. Навчання розглядається німецьким мислителем як духовний процес, духовна сила, що об'єднує в живому спілкуванні вчителя і учня (батька і сина), наше минуле та майбутнє.

Відомий американський теоретик освіти Діана Равич [Див.: 3], критично оцінюючи стан шкільної освіти у США, у якості однієї із причин цього вбачає орієнтацію останньої на універсальне тестування, що, у свою чергу, тісно пов'язується з тотальною підзвітністю

педагогів та їх праці результатам єдиних іспитів, а також закриттю шкіл та звільненню вчителів, чії учні показали не найкращі результати під час тестування. Порівнюючи дві системи шкільної освіти, американську та фінську, дослідниця зазначає, що у США люди, які відповідають за прийняття рішень в освітній галузі, орієнтуються на ринкові механізми жорсткого змагання, інформаційних технологій. Адже освітою переймається нове покоління, основу якого складають інвестиційні менеджери з Уолл-Стріт, чиновники різноманітних фондів, співробітники різноманітних корпорацій, підприємці, політики. Серед них дуже мало тих, хто дійсно має реальний педагогічний досвід. На противагу цьому, Фінляндія вже понад сорок років розвиває іншу систему освіти, що базується на підвищенні кваліфікації вчителів (запозичену скоріше за все із відповідної практики вже неіснуючої країни – СРСР) та зведенні тестової системи до необхідного мінімуму. Наріжним каменем цієї системи є не підзвітність, а довіра та відповідальність, і де школами та департаментами освіти керують професіонали-педагоги, а не чиновники.

Розуміння інших передбачає усвідомлення складності людської самості. У цьому контексті, як видається, нагальною є ідея М. Бахтіна щодо витлумачення міжлюдського спілкування за аналогією з тим, як це відбувається в царині художньої літератури. Для Бахтіна проблеми взаєморозуміння еквівалентні літературній комунікації. Адже насправді рух від однієї людини до іншої здійснюється через літературу та літературного героя, що для Бахтіна є очевидним.

З огляду на подібне «літературне» заломлення міжособистісної комунікації, варто було б запозичити із мистецтва (передусім, літератури, кіно) розуміння того, що неможливо зводити людську самість до якогось одного її прояву чи до певного найгіршого фрагменту її минулого життя. У той час як в реальному житті ми намагаємося однозначно жорстко підвести під поняття, припустімо, вбивці постать того, хто здійснив злочин, водночас зводячи решту його рис особистості до одного цього визначення, у романі чи кіно ми дізнаємося про різноманітні прояви рис характеру художніх героїв, вочевидь захоплюючись ними. Читаючи романи, ми розуміємо, що злочинець може змінитися і спокутувати власну провину, як це було, наприклад, з Родіоном Раскольніковим. Із цього ми можемо мати певний досвід – навчитися співчувати стражданням усіх знедолених і по-справжньому розуміти їх.

У повсякденному житті більшість із нас є відкритими до вузького кола наближених, але лишаємося, найчастіше, закритими для більш ширшого оточення людей. Література, кіно сприяє тому, щоб ми повністю використовували наш суб'єктивний світ, представляючи себе у різних ситуаціях, ототожнюючи себе з іншими людьми. Цим самим мистецтво вчить нас симпатизувати і розуміти тих, котрі були нам чужими, більше того викликали антипатію у повсякденних ситуаціях реального життя. Той, хто відчуває неприязнь до волоцюги, зустрівши його на вулиці, симпатизує всім серцем йому у кіно.

Для Мартіна Бубера – ще одного представника «філософії спілкування» – освіта та виховання визначаються як діалогічне відношення двох особистостей, стосунки між якими конститууються поняттям охоплення. Охоплення розуміється Бубером як одночасний досвід досягнення і власної дії, і дії партнера, завдяки чому актуалізується сутність кожного із учасників діалогу. Для німецького філософа мета освіти досягається не шляхом цілеспрямованих дій, а скоріше засобом «недіяння», прообразом якого виступає середньовічний майстер, що «вчить» своїх учнів власним прикладом. Бубер не сприймає автономного існування освітянських інституцій; для нього виховання і освіта постає як складний результат впливів різних чинників – природного середовища, суспільного оточення, мови, моралі, гри. Вчитель – лише медіум тих сил, що існують у світі людини і оточують її, медіум, що дозволяє розкритися цим силам у процесі навчання. Бубер не сприймає основної засади педагогічних теорій 19 сторіччя – впливу волі вчителя на учня. Для нього більш прийнятним є «не педагогічний намір, а педагогічна зустріч» [5, с. 315].

Висновки. Резюмуючи, варто зазначити наступне: якщо для періоду модерну характерне розуміння особистості через поняття її автономії, то на зламі 19-20 ст. формується дещо

відмінне від попереднього бачення людської самості – воно вибудовується не на основі самовизначення, а передбачає рефлексивне самовідношення, яке опосередковується присутністю «значущого іншого» [8, с. 35]. Варто додати, що зазначена значущість не може міститися лише в межах мого смислового горизонту, а має виходити за його межі. А це означає, що здійснюється перехід від принципу суб'єктивності до принципу інтерсуб'єктивності. Значущості набуває не моя суб'єктивність, а її зустріч з іншою суб'єктивністю. Основою визнання значущості іншого стає ситуація «злиття горизонтів», принципова можливість досягнення взаєморозуміння. У цьому сенсі людська суб'єктивність бачиться не чимось таким, що має бути досягнута самостійно, вона постає принципово діалогічним феноменом. Більше того, зазначає сучасний дослідник, значення діалогу для становлення особистості не обмежується фактом «лише генези мови, який ... надалі можна ігнорувати. Справа не в тому, що ми нібито вивчаємо собі мови в діалозі, а потім продовжуємо їх вживати задля своїх власних цілей» [8, с. 35]. Все відбувається інакше. Ми визначаємо свою ідентичність у діалозі навіть за умови, коли переростаємо декого із наших співрозмовників – батьків, зокрема, – розмова з ними продовжується навіть після їх зникнення.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского // Бахтин М. М. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 2. – М.: Издательство «Русские словари», 2000. – С. 5-175.
2. Бистрицький Є. Ідентичність, спільнота і політичне судження / Євген Бистрицький // Філософська думка. – 2013. – № 4. – С. 41-61.
3. Диана Равич Школы, которым можно позавидовать / Диана Равич // Журнальный клуб Интелрос, «Отечественные записки». – 2012. – №4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intelros.ru/readroom/otechestvennyye-zapiski/04-2012/17241-shkoly-kotorym-mozhno-pozavidovat.htm>
4. Людина в сучасному цивілізаційному процесі: філософсько-культурологічні та етико-естетичні виміри. Монографія / М. М. Бровко, Л. Д. Бабушка, Є. В. Більченко та ін. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2014. – 544 с.
5. Огурцов А. П., Платонов В. В. Образы образования. Западная философия образования XX века / А. П. Огурцов, В. В. Платонов. – СПб.: РХГИ, 2004. – 520 с.
6. Персональность. Язык философии в русско-немецком диалоге / Под ред. Н. С. Плотникова и А. Хаардта. – М.: Модест Колеров, 2007. – 480 с.
7. Розеншток-Хюсси Ойген. Избранное: Язык рода человеческого. Пер. с нем. и англ. / Ойген Розеншток-Хюсси. – М.; СПб: Университетская книга, 2000. – 608 с.
8. Чарльз Тейлор. Мультикультуралізм і «Політика визнання» / Чарльз Тейлор. – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.

Одержано редакцією 21.10.2014

Прийнято до публікації 14.12.2014

Аннотация. Федоренко Н. А. «Философы общения» и идея личности. В статье отмечается, что для современного философского дискурса проблема персональности является весьма насущной, свидетельством чего является, в частности, семантическое многообразие терминов, тематизирующих проблему личности. Отмечается, что на рубеже 19-20 вв. формируется новое, отличное от предыдущего, видение человеческой самости – оно выстраивается не на основе самоопределения, а предполагает рефлексивное самоотношение, которое опосредуется присутствием «значимого другого». В то же время акцентируется внимание на общности момента рефлексивности для мышления обоих эпох. Стоит отметить, что указанная значимость не может содержаться только в пределах моего смыслового горизонта, а должна выходить за его границы. А это значит, что осуществляется переход от принципа субъективности к принципу интерсубъективности. Значимость приобретает не моя субъективность, а ее встреча с другой субъективностью. Основанием для признания значимости другого, становится ситуация «слияния горизонтов», принципиальная возможность достижения взаимопонимания. В этом смысле человеческая субъективность видится не чем-то таким, что должно быть достигнуто самостоятельно, она предстает принципиально диалогическим феноменом.

Ключевые слова: личность, персональность, рефлексивность, самоотношения, «философы общения», диалог, интерсубъективность.

Summary. Fedorenko M. O. «*Philosophers of communication*» and the idea of personality. The article argues that in contemporary philosophical discourse the problem of personality is very urgent, by a certificate what is, in particular, the semantic diversity of terms which thematise the problem. It is noted that at the turn of 19-20 centuries a new, different from the previous view of human self was formed – it built not on the basis of self-determination, but it supposes reflexiion self-relation, which is mediated by the presence of «significant other». At the same time the author focuses on community reflexivity moment for thinking of both epochs. It should be added that the above significance cann't only be contained within my semantic horizon, but it must go beyond its borders. It means that the transition from the principle of subjectivity to the principle of intersubjectivity is realising. Significance is acquired by not my subjectivity, but her meeting with another subjectivity. The situation «fusion of horizons» and the principle possibility of achieving understanding becomes the basis for the recognition of the importance of the other. In this sense, human subjectivity is seen not something that should be achieved independently, it appears as fundamentally dialogic phenomenon.

Key words: personality, individuality, reflexivity, oneself, «philosophers of communication», dialogue, intersubjectivity.

УДК 124:130.1

С. В. Киселиця

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ У ВИМІРАХ ЖИТТЄВОЇ МУДРОСТІ

Статтю присвячено встановленню можливостей внутрішньої (психологічної) настанови та волі до гуманності впливати на олюднення (одухотворення) зовнішнього світу через розуміння ефективних форм взаємодії особистості та соціуму, а також, пошукові надійних способів гармонізації суперечливих людських світів: всезагального та власного. Аналізуються аксіологічні, онтологічні та гносеологічні прояви віри, яка тлумачиться як особлива ідеалізуюча діяльність, її категоріальний зв'язок із поміркованістю та волею, що є фундаментальними характеристиками людського буття. Автор прагне окреслити природу мудрого співіснування людей, розмежувати поняття віри та надії у контексті світоглядного знання, визнає духовною цінністю будь-яку форму морального імперативу, оскільки останній виступає як єдність особистісного світовідношення та суспільного очікування із наступним поміркованим волевиявленням у спільному культурно-антропологічному просторі. Здійснюється спроба через взаємопроникнення трансцендентного та екзистенціального світів з'ясувати способи впливу імперативного мислення на формування ціннісного підґрунтя людського буття, коли воно виявляється мудрим і надійним засобом продуктивного виходу із проблемних життєвих ситуацій.

Ключові слова: категоричний імператив, мудрість, духовна цінність, віра, надія, поміркованість, волевиявлення.

Постановка проблеми. Природа людини ґрунтується на можливості світоглядного знання інтеріоризуватися у людському світі через самосвідомість та доцільну діяльність. Життєва мудрість в осягненні дійсності виявляється і містифікованим, і, водночас, раціональним процесом гармонізації імперативного та креативного в людському бутті. Потреба в Абсолюті (за умови ототожнення цього образу-Поняття з Уявністю-Наявністю) цілком актуальною виглядає як з точки зору класичної науки, що керується логічно-вивідною системою суджень, так і філософії, що спирається на споглядально-особистісні знання про Життя-Буття. Істинність чи хибність сентенцій прямолінійно й однозначно не виявляється ні в межах існуючого конкретно-сущого, ні в межах здорового глузду. Теорією Абсолюту може бути тільки гіпотетична «запитальна екзистенція», а не теорія пізнання, позаяк, екзистенціали у філософії – це не особливі концепти картини світу, а світоглядно-вивірені (вистраждані) реалії, що торують життєвий шлях особистості та спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історії європейської філософії спостерігаємо різноманітні підходи до вирішення проблеми поєднання волі та розуму, що оптимізують способи досягнення людиною етапних цілей та мети всього її життя. Зокрема,